ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ METİNLERİNDE "*Kİ*", "*KİM*" BAĞLAMA EDATI VE İLGİ ZAMİRLERİNİN ZAMAN VE KİP EKLERİNE YÜKLEDİĞİ GÖREVLER

Suzan TOKATLI
Erciyes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Kayseri/TÜRKİYE

Geliş Tarihi: *04.03.2005* ***Yayına Kabul Tarihi:*** *12.04.2005*

ÖZET

*Cümlelerin edatlarla birbirine bağlanması özelliği Türkçeye Hint-Avrupa dillerinden geçmiştir. Yardımcı cümleyi temel cümleye bağlayan **ki** bağlama edatıyla, bir isim ile onun belirticisi durumunda olan bir cümleyi birbirine bağlayan **ki** ilgi zamiri de dilimize Farsçadan girmiştir. Türkçedeki soru zamiri **kim** de zamanla **ki**'nin görevini üstlenerek 17 ve 18. yüzyıllara kadar birlikte kullanılmıştır. Özellikle Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait metinlerde **ki** ve **kim**'li cümleler yaygın bir şekilde yer almaktadır. Bu yazıda **ki** ve **kim** bağlama edatları ile ilgi zamirlerinin kendisinden sonra gelen cümlenin fiiline yüklediği anlam ve görevler, Eski Anadolu Türkçesi dönemi metinlerinden seçilmiş örneklerle gösterilmeye çalışılacaktır.*

Anahtar Kelimeler: *Şekil ve anlam ilişkisi, sıfat-fiil görevi, zarf-fiil görevi, isim-fiil görevi.*

COMBINING PREPOSITION *"Kİ"* AND RELATIVE PRONOUN "*KİM*" AND THEIR USING IN DIFFERENT MEANINGS IN TENSES IN ANCIENT ANATOLIAN TEXTS

ABSTRACT

*Combining sentences one by other by preposition comes to Turkish from endo-european languages. Preposition **ki** that combines the sub-clause to the main-clause as well used like adjective to a noun has entered Turkish from Perisain Language. Thus Turkish question pronoun **kim** had been used as **ki** until seventeenth and eighteenth centuries. Specially takes place in Ancient Anatolian Turkish texts. In this article we try to spot light on the using of **ki** and **kim** from point of view of changing the meanings. Examples are taken from Ancient Anatolian Turkish texts.*

Key Words: *Relation between the meaning and the shape, particip duty, gerundium duty, infinitive duty.*

1. GİRİŞ

Ki'li birleşik cümleler dilimize Hint-Avrupa dillerinden geçmiştir. VIII. yüzyılda Tarım bölgesinde yerleşik kültüre geçerek dönemin kültür hayatına tercüme ve telif eserlerle katılan Uygurlar döneminde, Hint-Avrupa milletlerinden Soğud ve Tohar gibi İranlı kavimlerin dillerindeki yardımcı cümleleri temel cümleye bağlayan bağlaçlar taklit edilerek, Türkçede önceden beri bulunan *kaçan, kanyu, kim, ne* gibi kelimelere yeni anlamlar verilmiştir. Böylece, bir temel düşünceyi çeşitli yönlerden tamamlayan unsurlar bir cümle hâline getirilerek Türkçe, zengin bir anlatım şekline kavuşturulmuştur (Tekin, 1992: 112).

Ki'li birleşik cümlelerin kuruluşunu sağlayan *ki* bağlama edatı ve ilgi zamiri, Türkçeye Farsçadan girmiştir. Türkçedeki soru zamiri *kim* ise *ki*'nin etkisiyle zamanla *ki*'nin görevini üstlenmiştir (Aksan, 2005: 66; Korkmaz, 1973:160; Yücel, 2002:115).

Bağlama edatı olarak *ki* ve *kim* yardımcıcümleyi temel cümleye bağlamaktadır.

Bağlanan bu yardımcı cümle de temel cümlenin öznesi, nesnesi, yer tamlayıcısı ve zarfı durumunda olmaktadır (Cemiloğlu,1994: 60-62). İlgi zamiri olarak *ki*, bir isim ve onu belirten durumundaki bir cümleyi birbirine bağlar. Ancak bugün Türkiye Türkçesinde de "tahmin, şüphe, pekiştirme, açıklama ve aşırılık" görevi yapan, çekimli fiillerle bunların soru şekillerinden sonra gelen, fakat diğer edatların işlevine sahip bir *ki* edatı bulunmaktadır. Bu edat, Eski ve Orta Türkçe dönemlerinde "şüphe, tahmin, pekiştirme" görevi yapan *erki* edatındaki *r* sesinin düşmesi ve *e* ünlüsünün eklendiği kelimenin son ses ünlüsüyle kaynaşarak *erki*>*ki* şekline gelmesiyle oluşmuştur. Bu edatın Farsça asıllı *ki* bağlama edatıyla hiçbir ilgisi yoktur (Korkmaz, 2003: 1082-1083).

Eski Anadolu Türkçesi döneminde *ki*'li birleşik cümleler daha fazla yer almış, 13 ve 14. yüzyıllarda *ki* ve *kim* aynı fonksiyonda birlikte kullanılırken, *kim* soru zamiri olarak da kullanılmaya devam etmiştir. 17 ve 18. yüzyıllardan sonra *ki* daha yaygın olarak kullanılırken *kim*'in kullanımı azalmıştır.

Kim bugün *nitekim* bağlacında varlığını sürdürmektedir (Aksan, 2005: 66-67).

2. YÖNTEM

Ki ve *kim* bağlama edatı ve ilgi zamirleri kendisinden sonra gelen cümlenin fiiline ait olduğu zaman ve kip ekinin anlamından farklı bir anlamda sıfat-fiil, zarf-fiil, isim-fiil, edat görevleri yüklemektedir. Yazımızda, bu anlam ve görevleri, Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait metinlerden seçtiğimiz örneklerle tek tek ele alıp incelemeye çalışacağız.

3. BULGULAR

Aşağıdaki örneklerde *ki, kim* bağlama edatı ve zamirleri yardımcı cümlenin farklı zaman ve kip eki almış fiillerine *-an,-en; -dık,-dik; -acak,-ecek* sıfat-fiillerinin anlamlarını yükleyerek *sıfat-fiil grubu* kurmuş, bu sıfat-fiil grubu da temel cümlenin *öznesi, nesnesi* ve *yer tamlayıcısı* olmuştur.

1. *Kİ* İLE SIFAT-FİİL GÖREVİ

1.1 -an, -en Sıfat-fiili anlamı

Geniş zaman ekiyle

1. Acı-durur şol-*ki* kulakdan gelür

   Kudret-i Hakdur anı eyle kılur (İM.2108)

(Kulaktan gelen sıvı acıdır; Allah'ın gücü onu öyle yapar.)

2. Her *ki* bunda ol günâhın *aġlamaz*

   Anda aġladuġı assı eylemez (İM. 1663)

(Bu dünyada günahı için ağlamayan kişinin öbür dünyada ağlaması fayda etmez.)

3. Velî ahmak oldur *ki* göñlindekin

   Diline yüridür diremez ögin (SN. 4016)

(Ahmak kişi, içindekini söyleyen, aklını başına toplayamayan, akıllı davranamayan kişidir.)

Geniş zamanın hikâyesi ile

1. Bir yire geldi *ki* aña Ġûnî *dirleridi* (KE. 42a-3.) (Gûnî denilen bir yere geldi.)

2. Kişiye *ki* zindânı *beklerdi* ol

   Öküş yalvarıp zârılıò kıldı ol (SN. 4764.)

(O, zindanı bekleyen kişiye çok yalvarıp ağladı.)

Görülen geçmiş zaman ekiyle

1. Kimdür *ki* esîr *olmadı* şol zülfile hâle

   Yâ cân u dilin virmedi şol hüsn ü cemâle

   (KBDS. 8[405] /1)

(Şu saç ile bene esir olmayan kim var ki? Veya o güzelliğe canını ve gönlünü vermeyen kim kaldı ki?)

2. Kara zülfün *ki miskîn itdi* müşgi

   Kılur anber behâsını şikeste

   (KBDS.12[266] /4)

(Miski âciz bırakan siyah saçın anberin değerini düşürdü.)

Öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesiyle

1. Pes aralarında bir koca varıdı *ki* ömri gemide *geçmişidi* (KE. 116b-12,13.)

(Şimdi aralarında ömrü gemide geçen bir yaşlı vardı.)

2. Süheyl ol arada *ki yatmış idi*

   Uyandı görür atı gitmiş idi (SN. 2453)

(O arada yatan Süheyl, uyanınca atının gittiğini gördü.)

İstek kipi eki ile

İstek eki -a,-e'nin Eski Türkçedeki gelecek zaman, gereklilik, dilek kiplerini kuran *-àa, ge (<-àay,-gey)* ekinden geldiği kabul edilmektedir.

Eski Anadolu Türkçesi döneminde *-àa,-ge* ekindeki *g* sesinin eriyip kaybolmasıyla *-a,-e* şekline dönüşen ek, çeşitli zaman ve kiplerin bildirilmesi görevinin yanısıra sıfat-fiil, zarf-fiil ve isim-fiil görevleri de üstlenmiştir. (Özkan, 2003:359-385)

1. Yüzini her kim *ki kıla* hâk yârı yolına

   Yâr yolında bile gerek her işün her yüzini. (KBDS. 23(44)/5)

(Sevgilisi yolunda yüzünü toprak yapan her kişinin, sevgilisi yolunda her işin her tarafını bilmesi gerekir.)

2. Cân mıdur ol cân *ki* cânâneye *ten olmaya?*

Hassa ol cânâneye k'anuñ tenidür hemçü cân (KBDS. 50[579]/3)

(O sevgiliye ten olmayan can can mıdır? Bilhassa o sevgiliye onun teni can gibidir.)

3. Hak Ta'âlâ eydür:" Benüm selâmum ol kişileredür *ki toġrı yolda ola*"(KE.106b-11,12)

(Yüce Allah, "Benim selâmım doğru yolda olan kişileredir" dedi.)

4. Bunuñ bigi bir yirde *ki* kuş *uçmaya*

Âdem oġlanı uġrayup geçmeye (SN.3866)

(Bunun gibi kuş uçmayan yere insanoğlu uğrayıp geçmez.)

Yeterlilik fiili ile

1. Ârif oldur *ki bulımaz* yâr katında özini

'Işk bir bâzârdur ki anda satmaz özini

(KBDS.23[44] /1)

(Ârif, sevgilisinin huzurunda kendini bulamayan, farkedemeyen kişidir; aşk, irfan sahibi kişinin kendini satmayacağı bir pazardır.)

İsim cümlesiyle

1. Bu az ömürde kılma bize hecrile cefâ

Kılġıl vefâ *ki* işbu cihânuñ vefâsı *yoò*

(KBDS. 13[383] /2)

(Ey sevgili, bu kısa ömürde bize ayrılıkla cefa etme; vefası olmayan bu dünyada bize vefa göster.)

2. Ol-*ki kördür* fakı anda görimez

Gözi yokdur toġrı yola yürimez (İM.887)

(Gözü kör olan orada tuzağı göremez; gözü olmayan doğru yola yürüyemez.)

3. Kişiler *ki bekçiyidi* tutdılar

Ol ikisini aldılar gitdiler (SN.4816)

(Bekçi olan kişiler o ikisini, tutup alıp gittiler.)

1.2. -dık,-dik Sıfat-fiili anlamı

Geniş zaman ekiyle

1. Sen sanma *ki* ben dünyâda bes yârı *severem*

Yârdan haberi varısa ağyârı severem (KBDS. 41[518] /1)

(Sen, benim dünyada sadece sevgiliyi sevdiğimi zannetme; eğer sevgiliden haberi varsa, sevgili hakkında bilgisi varsa başkalarını da severim.)

2. Gör *ki* Tengri kullarıyçün *ne kılur*

Vasf idemez cümlesi âciz kalur

(İM. 1976)

(Tanrı'nın kulları için ne yaptığını gör; birçok kişi bunu anlatmakta âciz kalır, anlatamaz.)

Geniş zamanın hikâyesi ile

1. Ol gün *ki* suyı deve *içerdi*, evlerinde kap kacak kalmazdı, süd tolarıdı (KE. 41a-5,6)

(Suyu devenin içtiği gün evlerinde kap kacak kalmazdı, süt dolardı.)

Görülen geçmiş zaman ekiyle

1. Mısr'a şekerî tengi sözi irişeliden

Teng-i şekeri gör *ki* nice *girdi* çuvale

(KBDS. 8[405]/4)

(Şeker gibi tatlı ağzının küçüklüğünü bildiren söz, Mısır ülkesine eriştikten sonra aradaki şeker denginin utancından nasıl çuvala girdiğini gör.)

2. Girü Nev-bahâr ile hoş yatdı ol

Sabâh olıcak gör *ki* hem *nitdi* ol

(SN.1073)

(O, tekrar Nevbahar ile mutlu bir şekilde yattı; sabah olunca onun ne yaptığını gör.)

3. Giderseñ nite kim gerek gönderem

Bu sözi *ki didüm* göñülden direm (SN.4414)

(Gidersen, gitmek istersen benim seni göndermem gerekir; ben söylediğim sözü gönülden söylerim.)

Görülen geçmiş zamanın hikâyesiyle

1. Vücûhî *ki* Kaytâs *dirşürdidi*

Kamusın girü harcına sürdidi (SN.3982)

(Vücûhî, Kaytas'ın topladıklarının hepsini tekrar ihtiyaçları için harcadı.)

Öğrenilen geçmiş zaman eki ile

1. Gördi *ki* bir balık sudan *çıkmış* deprenür (KE. 20b-10,11)

(Bir balığın sudan çıktığını ve hareket ettiğini gördü.)

2. Geldi gördi *ki* şehr halkı putların taşra *çıkarmışlar* (KE. 160b-13,161a-1)

(O geldi ve şehir halkının putlarını dışarıya çıkardığını gördü.)

3. Yazudur *ki* nakkâş *yazmış durur*

Hüner incüsin anda düzmiş durur (SN. 553)

(Bu yazı nakkaşın yazdığı yazıdır; hüner incisini burada dizmiştir.)

4. Didi çoò gündür *ki eglenmişem*

Bu şâruñda sanma *ki beglenmişem* (SN.4004)

("Günlerdir onun şehrinde vakit geçirdiğini, orada beylik tasladığını zannetmemesini" söyledi.)

Öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi ile

1. Degül ol *ki resm urmış idi* nakkâş

Ne göz aña beñzer *ki yazdı* ne kaş

(SN.1499)

(O, nakaşın çizdiği resim değildi; çizdiği ne göz ne de kaş onun çizdiği resime benziyordu.)

2. 'Aceb kanı ol nâzenîn şâh-zâd

Ki birkaç gün *olmışıduò* bile *şâd* (SN.3455)

(Birkaç gün birlikte mutlu olduğumuz padişahın nazlı kızı acaba nerede?)

İsim cümlesiyle

1. Susamışam n'ola ben görmeğe dîdâruñuzı

Susadım şol yüze *ki dîde-i devrân teşne*

(KBDS.11[477]/3)

(Yüzünüzü görmeğe susadıysam bunda ne var? Ben asıl bütün âlemin gözünün ona susadığı yüze susadım.)

2. Lutfı anuñ ölü göñlümi kılur diri

Pes kim diyebile *ki* anuñ *kimyâsı yoò*

(KBDS. 13[383] /4)

(Onun lutfu, ölü gönlümü diriltir; böyle olunca onun kimyasının olmadığını kim söyleyebilir.)

3. Bilürsin *ki* günâhum *çok* İlâhî

Ümidüm senden ayruh yok İlâhî (KBDS.19[128] /1)

(Ey Tanrım, günahımın çok olduğunu biliyorsun ama, senden başka ümidim de yoktur.)

4. Dükeli bildiler *ki* Süleymân *degüldür* (KE.142b-1)

(Hepsi, onun Süleyman olmadığını anladılar.)

5. Süheyl anda vardı kapu kaòdı çoò

Çağırdı öküş gördi *ki* kimse *yoò* (SN.4195)

(Süheyl oraya vardı, kapıyı çok çaldı, çok seslendi, fakat kimsenin olmadığını gördü.)

1.3. -acak, -ecek Sıfat-fiili anlamı

-ısar, -iser Gelecek zaman eki ile

1. Eytdiler "İlâhî biz bilürüz ***ki*** 'Âd kavmin *helâk kılısarsın*" (KE.37b-2)

(Ey Allah'ım, biz Âd kavmini helâk edeceğini biliyoruz, dediler.)

2. Sorar isem atama dimeyiser

Bilürem *ki kayġumı yimeyiser* (SN.467)

(Babama sorarsam söylemeyecek; derdimi paylaşmayacağını biliyorum.)

3. Nakkâş dir ki ben taşra gidiserem

Saña diyeyin bil *ki nidiserem* (SN.1358)

(Nakkaş, ben dışarı gideğim dedi; sana, ne yapacağımı söyleyeyim de bil!)

-acak, -ecek Gelecek zaman ekiyle

1. "Biz nücûm kitabında şöyle gördük *ki* bu araya bir ulu pâdişâh *gelecekdür ki* mağribe maşrıka *hükm kılacakdur*." (KE.42a-8,9)

(Biz yıldız kitabında, bu araya yüce bir padişahın geleceğini, doğuya ve batıya hükmedeceğini gördük.)

Yeterlilik fiili ile

1. Geliser tama hem yarın Nev-bahâr

Bilürem *ki* göñli *tutamaz karâr* (SN.1524)

(Nevbahar yarın dama gelecek; bundan dolayı onun gönlünün rahat etmeyeceğini biliyorum.)

-a,-e İstek kipi ile

1. Lebüñden ben umaram ***ki*** emersem

İrişem lezzet-i câm-ı eletse (KBDS.12[266] /7)

(Dudağını emersem Elest kadehinin lezzetine erişeceğimi umarım.

2. Mısr kavmı danışdılar kim bizde ayruk nesne kalmadı *ki virevüz buġday alavuz*. (KE.82b-1,2)

(Mısır kavmi "Bizde alacağımız buğday karşılığında verecek başka bir şey kalmadı." şeklinde konuştular.)

3. Yoġidi kimesnesi vire ta'âm

Tâkatı yoġidi *ki kıla kıyâm* (SN.3769)

(Yemek verecek kimsesi yoktu; ayağa kalkacak gücü yoktu.)

2. *Kİ* İLE İSİM-FİİL GÖREVİ

2.1. -ma,-me İsim-fiili anlamı

Geniş zaman eki ile

1. Derdüm oldur *ki* ben derdümü *artuò dilerem* / Derdüm oldur ki aña dârû-yı dermân teşne (KBDS. 11[477] /6)

(Benim derdim, derdimin artmasını dilememdir; benim sıkıntım, derdimi iyi edecek ilâcın bile derdime susamış olmasıdır.)

2. Bu sanemlere *ki taparsız* bâtıldır. (KE.30b-1, 2)

(Bu putlara tapmanız boş inançtır.)

Görülen geçmiş zaman eki ile

1. Andan Süleymân yile buyurdı *ki* tahtın yire *kodı*. (KE. 135a-3,4)

(Sonra Süleyman, rüzgâra tahtını yere koymasını emretti.)

-a, -e İstek kipi ile

1. Ammâ ben dilerem *ki* benden soñra biroğlum *kala.* (KE.28b-5)

(Ama ben, benden sonra bir oğlumun kalmasını isterim.)

2. Ken'ân cevâb yazdı ki: "Ben size yardım ideyin, şol şartıla ***ki*** kızım *alasın*." (KE.42b-3)

(Kenan, "Kızımı alman şartıyla ben size yardım ederim." şeklinde cevap yazdı.)

3. Bilimezdi kadrin görürken yüzin

Bu kez kâni' oldı *ki bula izin* (SN.4060)

(Yanındayken değerini bilemedi; bu kez onun izini bulması gerektiğine inandı.)

Emir kipi ile

1. Allâh Ta'âlâ nidâ kıldı ki: "Eyt *ki* Âdem'e *secde kılsun*, tâ ki tevbesin kabûl kılam." (KE. 33a-6,7)

(Yüce Allah, "Ben tövbesini kabul edinceye kadar Adem'e secde etmesini söyle." şeklinde seslendi.)

2. Ögütledi didi *ki ġussa yime*

Bu düşüñi hîç kimesneye *dime (*SN.885)

(Üzülmemesini ve gördüğü rüyayı kimseye söylememesini öğütledi.)

İsim cümlesiyle

1. Zahm itdi hecri bal tutağunuñ içinde lîk

Müşkil budur *ki* vaslıyıla *mûmiyâsı yoò* (KBDS.13[383] /6)

(Senin bal gibi olan dudağının içinde sevgilinin ayrılığı yara meydana getirdi. Fakat asıl sıkıntı, kavuşma ile de bu yaranın iyileşmemesidir.)

3. Kim ile Sıfat-Fiil Görevi

3.1. -an,-en Sıfat-fiili anlamı

Geniş zaman ekiyle

1. Her kişi-*kim* ol *cemâ'atden olur*

Kurt elinden kurtulur rahmet bulur.

(İM790)

(Topluluk içinde olan herkes kurdun elinden kurtulur, korunur.)

2. Pes ol yaramaz sıfatlardan *kim* göñli *kör* ve *katı ider* ve âhiret kaydında olmakdan *sovudur* andan ol yaramaz sıfat getürüp beyân itdi (M.2b-8)

(O, gönlü kör eden, katılaştıran ve ahiret için hazırlanmaktan soğutan kötü sıfatların ne olduğunu söyledi.)

Geniş zamanın hikâyesiyle

1. Kanı şol *kim* ben fülânam *dir-idi*

Dürlü ni'metler cihânda *yir-idi* (G.K76A)

(Cihanda çeşit çeşit nimetleri yiyen ve ben falanım diye övünüp benlik davasında bulunan o kimse nerede?)

Görülen geçmiş zaman ekiyle

1. Bu söz idi *kim* bağrumı *kıldı baş*

Gözüme karañu görinür güneş (SN.757)

(Benim bağrımı yaralayan bu söz idi; şimdi güneş gözüme karanlık görünüyor.)

2. Şu Tangrı hakı *kim yaratdı* bizi

Ki toġru direm saña işbu sözi (SN.1214)

(Bizi yaratan Tanrı'nın hakkı için sana söylediğim bu söz doğrudur.)

3. Senden yaña *kim azm-i sefer eyledi* göñlüm

Yol azığı uş ġussa vü hûn-ı cigeri var (ETT. 168)

(Senden tarafa yönelen gönlümün yanında yol azığı olarak sıkıntı ve kanayan ciğeri var.)

Öğrenilen geçmiş zaman ekiyle

1. ‘Arşı gör *kim insafa durmış durur*

   Ol işikde nice baş urmış durur (G.L5A-9)

(İnsafa durmuş olan arşa bir bak da, Hakk’ın eşiğinde nasıl baş koyduğunu anla.)

2. Levhi gör *kim* yüzini *dutmış* bakar

   Allah adı yazıla dip intizâr (G.L5A-10)

(Allah adı yazılsın diye bekleyen ve yönünü ona döndüren Levh’i de gör.)

3. Biri ipdür *kim dutupdur* kandili

   Ol ipüñ sakfa irüpdür menzili (G.L246A-7)

(Biri de kandili tavanın ortasına bağlayan iptir.)

-a, -e İstek kipi ile

1. Kişi *kim* yavuzlık yolından *kaça*

   Gerek *kim* eyü fâla *aġzın aça* (SN.2140)

(Kötülük yolundan uzaklaşan kişinin, söylenen iyi şeyleri dinlemesi gerekir.)

2. Göz aña dirler *kim ‘ibret ala*

   İbret alıp ‘ışk-ıla gire yola (İM.875)

(İbret alan göze gönül gözü derler; ibret alıp aşk ile, sevgiyle yola girer.)

3. Kişi *kim* eline *ala* ‘ışk işin

   Yavuz mı eger kurtarırsa başın (SN.3776)

(Aşk işini eline alan kişi, bundan başını kurtarırsa bu kötü bir şey midir?)

İsim cümlesiyle

1. Biz ol kişilere selâm virürüz *kim* ol *müsülmandur* (KE. 106b-11)

(Biz müslüman olan kişilere selâm veririz.)

2. Sevmişem bir zülfi *kim* serv ile *hem-bâlâdur* ol /Bundan artuk ne belâya yelteye sevdâ beni (ETT.167)

(Servi gibi uzun olan bir saçı sevdim; sevda beni bundan daha kötü hangi belâya salabilir, bundan daha kötü bir belâ var mı?)

3. Biri dahı vardur *kim* anuñ *adı yaġ*

   Ol dükense kâyim olmaz bu çerâġ (G.L246A-3)

(Bir de yağ denen nesne vardır; o tükenirse bu ışık söner.)

3.2. -dık,-dik Sıfat-fiili anlamı

Geniş zaman ekiyle

1. Ölümi gör *kim* beni nice *dutar*

   Pamuk atar gibi ol didüp atar (İM.1430)

(Ölümün beni nasıl yakaladığını gör; pamuk atar gibi didikleyip atar.)

2. Velî gördi *kim beñzemez* uġruya

   Anuñ işi ihlâs idi yoh riyâ (SN.4550)

(Onun hırsıza benzemediğini gördü; onun işi saflık, dürüstlük idi, onda hile, kötülük yoktu.)

Geniş zamanın hikâyesi ile

1. Rivâyet iderler ***kim*** Havvâ Âdemüñ ölüsi haberin *bilmezdi* (KE.26b-9,10)

(Havvâ'nın Âdem'in öldüğünden haberinin olmadığı rivayet edilir.)

2. Deve eyitti: İşittüm *kim* bir ekinci yolda *gideridi* (MT.56a-12,13.)

(Deve, bir ekincinin yolda gittiğini söyledi.)

Görülen geçmiş zaman ekiyle

1. Bir gün ağlariken gördi *kim* kuş *geldi*, kapu içinde *kondı* (KE.39a-12,13)

(Bir gün ağlarken kuşun geldiğini, kapının içine konduğunu gördü.)

2. Döşege girüp koçışup yatdılar

   Ne hâcet dimek *kim* dahı *nitdiler*(SN.1833)

(Yatağa girip sarılıp yattılar; ne yaptıklarını da öylemeye gerek yok.)

3. Didüm çünki ardıradın yitdüñüz

   Sanurduh *kim* ol ikisin *tutduñuz* (SN.4688)

(Ardından yetişince "O ikisini tuttuğunuzu sanıyorduk." dedim.)

Görülen geçmiş zamanın hikâyesi ile

1. Ol melek *kim* vasfın *eytdümdi* saña

   Şol senüñ akluñ-durur ol görseñe

   G.A74A-1)

(O, sana özelliklerini anlattığım meleğin senin aklın olduğunu görsene!)

-a, -e İstek kipi ile

1. Anı kim bilür *kim* ne sûret *ola*

   Getürimezem vasfın anuñ dile (SN.3947)

(Onun nasıl bir yüzü olduğunu kimse bilemez; bunu ben de anlatamıyorum.)

2. Ki her vakt *kim* anda *irişevüz*

   Gücüm yitdügi deñlü dürişevüz (SN.783)

(Oraya ulaştığımız zaman, gücümüzün yettiği kadar çalışırız.)

Öğrenilen geçmiş zaman eki ile

1. Taġ canavarlarından ve kuşlar aġlamaġından dahı gördi *kim* güneş *dutulmış*.(KE.26b-10,11.)

(Dağ canavarlarından ve kuşların ağlamasından da güneşin tutulduğunu anladı.)

2. Andan Nûh gemi kapusın açdıra, nazar kıldı gördi *kim* yir yüzi dükeli *su olmışdur*.(KE. 33b-8,9.)

(Sonra Nuh, gemi kapısını açtırdı, baktı ve yeryüzünün tamamen su olduğunu gördü.)

3. Nemrûd eytdi: " Yâ Târûh benüm üçün bir bünyâd eyle *kim* hîç kimesne *görmemişdür*. (KE. 44a-6,7)

(Nemrut,"Ey Târûh, benim için daha önce hiç kimsenin görmediği bir bina yap." dedi)

4. Tenüm hasta göñlüm gidüpdür bugün Beni ışk gör *kim nidüpdür* bugün (SN.750)

(Bugün bedenim hasta, gönlüm de gitmiştir; bugün aşkın beni ne hâle getirdiğini gör.)

5. Görür *kim* çeri çevre *konmış durur*

Şaruñ yöresi oda *yanmış durur* (SN.922)

(Askerin her tarafa yerleştiğini, şehrin çevresinin yandığını görür.)

6. Zülfini yüzüñde gören dir senüñ

Kim görüpdür bir arada rûz u şeb CSTD.77)

(Senin saçını yüzünde gören gece ile gündüzü bir arada gördüğünü söyler.)

Yeterlilik fiili ile

1. Çoklar oldı *kim* yidi gün *bulumadı* nesne yimediler. (KE.82b-1)

(Çoğu zaman, yedi gün yiyecek bir şey bulamadıkları oldu.)

2. Nesne vardur *kim* aña halk *iremez*

Uşbu sûret gözi anı göremez (G.L87A-7)

(Halkın ulaşamadığı çok şey vardır; işte onlar baş gözü ile görülmezler.)

İsim cümlesiyle

1. Rivâyet kılurlar *kim* İsmâ'il'e gelen koç

Hâbîl'üñ *koçıdur* diyü (KE.24b-12)

(İsmâil'e gelen koçun Habil'in koçu olduğu rivâyet edilir.)

2. Havvâ Âdem'üñ kapusına geldi gördi *kim* Âdem anda *degil.* (KE.26b-11,12)

(Havva, Adem'in kapısına gelince, Adem'in orada olmadığını gördü.)

3. Diyeyim ben saña ol kanda durur

Şöyle bil-*kim gökler üstinde durur*

(İM.1622)

(Sana onun nerede olduğunu söyleyeyim; onun gökyüzünde olduğunu bil.)

4. Ulular dimiş *kim* belâdur *sefer*

Direm saña sözüm hîç itmez eser (SN.767)

(Büyükler, sefere çıkmanın çok tehlikeli olduğunu söylemişler; ben de bu sözü sana söylüyorum, ama sözlerim sana hiç etki etmiyor.)

3.3. -acak, -ecek Sıfat-fiili anlamı

Geniş zaman ekiyle

1. Bile olalum görelüm *kim* felek

Nite *döner* ü nice *olur* dilek (SN.4281)

(Birlikte olalım, zamanın ne göstereceğini ve dileğimizin ne olacağını görelim.)

2. Yemlihâ girdi sokaka gör nider

Bilimez *kim* bu sokak kanda gider

(İM.3057)

(Yemliha'nın sokağa girince ne yapacağını gör; o, bu sokağın nereye gideceğini bilemez.)

Görülen geçmiş zaman ekiyle

1. Ol ki seksen yaşadı ġaflet ile
Eyle san *kim gelmedi* bu menzile
(G.L106B-1)

(O gafletle seksen yıl yaşayan kimsenin bu menzile ulaşamayacağını iyi düşün.)

-ısar, -iser Gelecek zaman eki ile

1. Müneccimler eytdiler: "Yâ melikü'z-zamân felek 'ilminde şöyle gördük ***kim*** Beni İsrâ'îl kavmından bir oğlan *kopısardur,* senüñ pâdişâhlıġıñ anuñ elinde *harâb olısardur*" (KE. 96b-6,7)

(Yıldız falına bakan kişiler, "Ey padişah, yıldız falında Beni İsrâil kavminden bir oğlanın ortaya çıkacağını ve senin padişahlığının onun elinde harap olacağını gördük." dediler.)

2. Bellü bil-*kim* dükelisin *alısar*

Seni beni ancılayın kılısar (İM.856)

(Ölümün kesinlikle herkesi alacağını bil! Ölüm, seni de beni de alacak.)

3. İşit imdi erleri-de nolısar

Şöyle bil-*kim anlaruñ big'olısar* (İM.1951)

(Dinle şimdi erler ne olacak; onlar gibi olacağını bil.)

-a, -e İstek kipi ile

1. Eytdi: "Yâ Azrâ'îl kardaşum ne vakt *kim* cânumı *alasın*, baña haber itgil"(KE.28a-8)

("Ey Azrâil kardeşim, canımı alacağın zaman bana haber ver." dedi.)

2. Diñle İsrâfîl'i gör *kim neyleye*

Mustafa'ya tur diyüben söyleye (İM.1513)

(İsrâfil'i dinle ne yapacağını gör; Mustafa'ya ayağa kalk, der.)

3. Ellerinden hîç bir iş-de gelmeye

Kim ola *kim itdügüni bulmaya* (İM.1586)

(Ellerinden hiçbir iş de gelmez; bu dünyada ettiğini bulmayacak kimse yoktur.)

Yeterlilik fiili ile

1. Nesne var *kim eydemez* bu dil anı

İşid imdi nedür ol bir bil anı (G.L43A-8)

(Dilin anlatamayacağı öyle nesneler de var; şimdi dinle, söyleyeyim de ne olduklarını iyice bilip öğren.)

3.4. *KİM* İLE İSİM-FİİL GÖREVİ

3.5. -ma,-me İsim-fiili anlamı

Görülen geçmiş zaman eki ile

1. Sebep neyidi *kim* Nemrûd İbrâhim'i oda atmak *diledi.* (KE.52a-5)

(Nemrut'un İbrahim'i ateşe atmak istemesinin sebebi neydi?)

Öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi ile

1. Sebep bu idi *kim* ol deñizde bir gemi *ġark olmışıdı.* (KE.142b-9)

(Sebep, o denizde bir geminin batmasıydı.)

Geniş zamanın hikâyesi ile

1. Tâ ki Allah Âdem'e virdi vücûd

Buyruġ oldı *kim kılarlardı* sücûd

(G.L211A-3)

(Sonunda Allah Adem'i yaratınca, herkese ona secde kılmalarını emretti.)

-a, -e İstek kipi ile

1. Şît diledi *kim* İblîs'i anda *öldüre* (KE.27b-7,8)

(Şit, İblis'i orada öldürmeyi istedi.)

2. Bundan soñra İdrîs diledi *kim* ol oğlan *diri kala*, halkı dîne *da'vet kıla* (KE.28b-8,9)

(Bundan sonra İdris, o oğlanın yaşamasını ve halkı dine davet etmesini istedi.)

3. Dilemez *kim* bilesince *salınam* sâye-sıfat

   Nice gündür beni ol cân kodı tenhâ salınur (ETT.159)

(Sevgili, gölge gibi onunla birlikte yürümemi istemez; bir süredir beni bıraktı, yalnız yürümektedir.)

4. *Kİ* VE *KİM* İLE ZARF-FİİL GÖREVİ

Ki, bağlama edatı ve ilgi zamiri, yardımcı cümlenin görülen geçmiş ve öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi eki almış fiiline *-ınca,-ince,-dığında, -diğinde zarf-fiil* anlamı yükleyerek zarf-fiil grubu kurmuştur. Bu zarf-fiil grubu da temel cümlenin zarfı olmaktadır.

1. Hemân dem *ki işitdi* Kaytâs anı

   Eyitdi ki gel baña göster kanı (SN.3948)

(Kaytas, o anda bunu duyunca "Gel, bana nerede olduğunu göster." dedi.)

2. Cühûd atı gördi *ki* aslan *yidi*

   Yarar korhudan ger sıdaydı ödi (SN.4074)

(Cühûd, aslanın atı yediğini görünce, eğer korkudan ödü patlayacaktı denilse yeridir.)

3. Cân *ki* anı *duydı* niçe dek durur

   Pes bu câna çok şükür gerek durur (G.L10B-8)

(Can, onu duyunca kendinden geçti; bunun için canın çok şükretmesi gerekir.)

4. Gördüm anı *ki* öyleyin *ağmış idi* tama

   Nûrı yayılmış idi güneş bigi âleme

(Onu, öğle vakti dama çıktığında gördüm; ışığı güneş gibi dünyaya yayılmıştı.)

Ki, *kim* ilgi zamirleri yardımcı cümlenin görülen geçmiş zaman ve istek kipi almış fiillerine *erse, -ırsa,-ursa* anlamı yüklemiştir.

1. Ol kişi *kim* bu sözi anda *didi*

   Eyledür kim ol anı bunda didi (G.L35A-6)

(O kişi, bu hikâyeyi ne zaman anlatırsa anlatsın; şimdi söylemiş gibidir.)

2. Yoldaşı-*kim* bir tavaruñ kurd *ola*

   Sen kıyâs it-kim anuñ hâli nola (İM.783)

(Bir sürünün arkadaşı kurt olursa, onun hâlinin ne olacağını sen düşün.)

3. Her kankı evde *ki* ak bidnûs *ola*, ol eve şeytân girmez.(KE.23a-1,2)

(Hangi evde ak horoz olursa, o eve şeytan girmez.)

4. Dahı her *ki* size *zulm eyleye*, siz aña eylik idiñ. (KE.165a-9)

(Size kim zulm ederse etsin, siz ona iyilik edin.)

Ki ve *kim*; *her, ne, ne kadar, her kanda* soru kelimeleriyle birlikte kullanıldığında da yardımcı cümlenin farklı zaman ve kip eki almış fiillerine ve isim cümlelerine *–erse ,-ursa,-sa* anlamı yüklemektedir.

1. 'Arabda bir kâ'ide varıdı, *her* kim *ki* oğlan *doğursa* anı beslemege dâyeye virürleridi.(KE.167a-2,3)

(Arapların bir kuralı vardı, kim oğlan doğurursa onu beslemek için süt anneye verirlerdi.)

2. Ol yıl *ne* kadar ki tavarı varıdı, semirdi, artdı.(KE.167b-3,4)

(O yıl ne kadar hayvanı varsa, hepsi de gelişti, şişmanladı.)

3. Ne kadar kim sol emcegin virdi Resûl emmezdi (KE.167a-8,9)

(Sol memesini ne kadar verse de Resul emmezdi.)

4. Eyiti ki yoluña kodum başum

   Ne kim sen *buyurasın* oldur işüm (SN.4772)

(Onun yoluna başını koyduğunu söyledi;sen ne emredersen benim işim odur dedi.)

5. Dükendi *ne kim almış idi* kumâş

   İli oldı bu şâr gözi toldı yaş (SN.3983)

(Yanına ne kadar kumaş aldıysa hepsi bitti; memleketi bu şehir oldu, gözleri de yaş doldu)

6. Didi sen git iş nolasın kim bilür
   Ne kim Tangrı takdîridür ol olur (SN.2153)

("Sen git, kim bilir ne olacaksın" dedi; Tanrı'nın taktiri neyse o olur.)

7. *Her kanda kim* mübârek ayağın *basardı*, ot biterdi, ol koyunlar yirdi.(KE.167b-3,4)

(Mübarek ayağını nereye bassa ot biterdi, o koyunlar yerdi.)

Ki ve *kim*, *kaçan* kelimesiyle kullanıldığında yardımcı cümlenin fiiline *-ınca,-ince; -dığında,-diğinde zarf-fiil* anlamları yüklemektedir (Gülsevin,1997:129).

1. *Kaçan ki gice olsa* ikisi dahı gelürlerdi (KE.21a-5,6)

(Gece olduğunda ikisi de gelirdi.)

2. *Kaçan ki* tahta çıkar *otururdu*, kuşlar üstüne gölge eyleridi.(KE.133a-11)

(Tahta çıkıp oturduğunda kuşlar üstüne gölge ederdi.)

3. *Kaçan* ***kim*** yil ol hatta *gelürdi*, yine dönerdi (KE.38a-6)

(Rüzgâr o sınıra gelince tekrar dönerdi.)

Ki, kim bağlama edatları, emir ve istek kipi almış yardımcı cümleye *-mesi için* anlamı vererek *edat grubu* kurmuştur.

1. Allâh Ta'âlâ buyurdı kim: "Yâ Nûh her bir canavardan çift çift erkeklü dişilü

alġıl gemiye *koyġıl* ***ki*** *soyı kesilmesün*."(KE.32a7,8,9)

(Sonra, yüce Allah Nuh'a "Ey Nuh, her bir canlıdan soyu tükenmemesi için erkekli dişili çifter çifter al." diye emretti.)

2. Bunlaruñla bizüm aramuza bir sedd eyle *kim* bunlar geçüp bize *zahmet virmeyeler*. (KE.148b-9,10)

(Bunların geçip bize zahmet vermemesi için bizimle bunların arasına bir set yap.)

Aşağıdaki örnekte de *ki* bağlama edatı görülen geçmiş zaman eki almış yardımcı cümlenin fiiline *–dığı, -diği kadar* anlamı vererek *edat grubu* kurmuştur.

1. Ol iki kurt öyle ısırdı ki on sekiz yıl eyle zahmet çekmemişidi *ki* ol iki kurtdan *incindi, iñiledi.*(KE.121b-9,10)

(O kurt öyle kötü ısırdı ki o iki kurttan incindiği, inlediği kadar on sekiz bile o kadar acı çekmemişti.)

Ki edatı, *tâ* edatıyla kullanıldığında *görülen geçmiş zaman ve istek kipi eki* almış yardımcı cümlenin fiiline *–ıncaya, -inceye kadar,-mak, -mek için* anlamları vererek *edat grubu* kurmuştur.

1. Dirildiler Nûh'ı aġacıla taşıla dögdiler, *tâ ki* öldi diye *kodılar*. (KE.31a-4)

(Toplandılar, öldüğünü zannedip bırakıncaya kadar Nuh'u taşla sopayla dövdüler.)

2. Varġıl bir gemi düzgil, *tâ ki* saña uyanları *kurtarasın*. (KE.31b-9)

(Git, senin yolunda olanları kurtarmak için bir gemi yap.)

Ki ve *kim*, *çün* edatıyla birleşik olarak kullanıldığında da yardımcı cümlenin farklı zaman veya kip almış fiiline *-ınca,-ince zarf-fiil* anlamı yüklemektedir:

1. *Çünki* Âdem *munsıf oldı* Hazret'e
   Suçlu-y-iken lâyık oldı rahmete
   (G.L50B-4)

(Adem kusurunu bilip geri dönünce, kusurluyken rahmete kavuştu.)

2. *Çünkim* Âdem anı *gördi* mütehayyir oldı (KE.14a-11,12)

(Adem onu görünce şaşırdı.)

SONUÇ:

Bugün Türkiye Türkçesinde sıfat-fiil, zarf-fiil ve isim-fiil ekleriyle ifade ettiğimiz anlamların Eski Anadolu Türkçesi döneminde, yaygın olarak ki, kim bağlama edatı ve ilgi zamirlerinin etkisiyle zaman ve kip eklerine yüklenerek ifade edildiği görülmektedir.

KISALTMALAR

CSTD: *Cem Sultan'ın Türkçe Divan'ı I,* (Hzl.Halil Ersoylu), İstanbul 1981.

ETT. Faruk Kadri Timurtaş, *Eski Türkiye Türkçesi*, XV. Yüzyıl, Gramer-Metin Sözlük, İstanbul 1977.

G : Âşık Paşa, *Garib-nâme*, Tıpkıbasım, karşılaştırmalı metin ve aktarma, (Hz.: Kemal Yavuz), Cilt I/1, I/2, 2/1, İstanbul 2000.

İM: *Eski Anadolu Türkçesine İlişkin Bir Metin İslâmî'nin Mesnevisi*, (Hzl.Hasan Yüksel, İbrahim Delice, Hakkı Aksoyak), Sivas 1996.

KBDS: *Kadı Burhaneddin Divanından Seçmeler*, (Hzl. Ali Alpaslan), Ankara 1977.

KE: *14. Yüzyıla Ait Bir Kısas-ı Enbiyâ Nüshası Üzerinde Sentaks İncelemesi*, (Hzl.İsmet Cemiloğlu), Ankara 1994.

M: Kutbe'd-dîn İznikî, *Mukaddime,* (Hzl.Kerime Üstünova), Giriş-İnceleme Metin-Sözlük,(Şehâbe'd-dîn-Kudsî Nüshası), Bursa 2003.

MT: Sadru'd-dîn Şeyhoğlu, *Marzubân-nâme Tercümesi* (Hzl. Zeynep Korkmaz), İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım, Ankara 1973.

SN: Mes'ûd Bin Ahmed, *Süheyl ü Nev-Bahâr,* (Hz.: Cem Dilçin), İnceleme-Metin-Sözlük, Ankara 1991.

KAYNAKLAR

Aksan, D., 2005, Türkçenin Zenginlikleri İncelikleri, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Aksoyak, H., Delice., İ., Yüksel, H., 1996, Eski Anadolu Türkçesine İlişkin Bir Metin İslâmi'nin Mesnevisi, Sivas: Dilek Matbaacılık.

Alpaslan, A., 1977, Kadı Burhaneddin Divanından Seçmeler, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Cemiloğlu, İ., 1994, 14. Yüzyıla Ait Bir Kısas-ı Enbiyâ Nüshası Üzerinde Sentaks İncelemesi, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Dilçin, C., 1991, Mes'ûd Bin Ahmed Süheyl ü Nev-Bahâr, Ankara: Türk Dil KurumuYayınları.

Ersoylu, H., 1981, Cem Sultan'ın Türkçe Divan'ı, Cilt I, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser 157, Kervan Kitapçılık.

Gülsevin, G., 1997, Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Korkmaz, Z., 1973, Sadru'd-dîn Şeyhoğlu Marzubân-nâme Tercümesi, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.

Korkmaz, Z., 2003, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özkan, M., 2003, Tarihî Türkiye Türkçesi Metinlerinde İstek Eki -A/-E'nin Kullanılışı Üzerine, İstanbul Üniversitesi, Türk Dili Ve Edebiyatı Dergisi, Cilt XXX, 2001-2003, İstanbul: Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 359-385.

Tekin, Ş., 1992, Eski Türkçe, Türk Dünyası El Kitabı, Cilt 2, Sayı A-23, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 69-120.

Timurtaş, F. K., 1977, Eski Türkiye Türkçesi, İstanbul:İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Üstünova, K., 2003, Kutbe'd-dîn İznikî Mukaddime, Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları.

Yavuz, K., 2000, Âşık Paşa Garib-nâme, Cilt I/1,I/2,II/1, İstanbul : Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yücel, B., 2002, Adnî Divanı, Ankara: Akçağ Yayınları.